

TÜRKÇE'DE -°N ZARF-FİİL EKİ İLE -PAN/-PEN EKİ VE TÜREMELERİ

ZEYNEP KORKMAZ

1. Fiillerin şahıs ve zamana bağlanmayan hareket hâlindeki zarf şekilleri demek olan zarf-fiiller için, Türkçede eski devirlerden beri zaman, bölge ve yazı dilleri ayrılığı temelinde birbiri ile ortaklaşan veya birbirinden ayrılan birtakım şekiller kullanılagelmiştir : -a/-e, -u/-ü, -ı/-i, -°p (-ıp/-ip, -up/-üp), -°n, -pan/-pen, -uban/-üben, -arak/-erek, -ıcağ/-icek, -ğaç/-geç, -ğalı/-geli, -ğınça /-ğınçe, -ınca/-ince v.b.

Türk dilinin öteki ek türleri gibi, zarf-fiil eklerini de işleklik dereceleri açısından bir değerlendirmeden geçirdiğimizde, görürüz ki, bunlardan bir kısmı metinlerde eskiden beri devam edegelen canlı ve işlek eklerdir. İçlerinde yalnız belirli devirleri, belirli yazı dillerini veya lehçeleri temsil edenler bulunduğu gibi, çok daha eski devirlerden intikal etmiş arkaik bir şekil olarak, varlıklarını daha az sayıdaki örneklerle devam ettirenler de vardır. İşte üzerinde duracağımız -°n zarf-fiil eki bu sonuncu kategoriye giren bir ek durumundadır.

-°n, -y-°n : -a/-e, -u/-ü ve -°p zarf-fiil eklerine paralel tarz zarfları türeten ve Moğ. ile ortaklaşan bir zarf-fiil ekidir. Moğolcada işlek bir ek olduğu halde¹, Türkçede, Eski Türkçe devrinden beri örneklerine seyrek rastlanır. Görevi bakımından, esas fiilin anlamı ile zarf-fiilin anlamı arasında tarz gösterme esasında sıkı bir yakınlık kurar. A. von Gabain, bu ekin Türkçedeki seyrekliğini Öntürkçeye (Vortürkisch) ait ek olmasına bağlamaktadır : Kökt. *atı küsi yok bolmazun ti-y-in*², *türk bodun üçün tün udımadım, küntüz olurmıdım* “adı sanı yok olmasın diye Türk milleti için gece uyumadım, oturmıdım” (I E 26); *teñri bilge kağanta adrılmam azmalım ti-y-in ança ötledim* “genç kardeşlerime ve oğullarıma tanrı Bilge kağandan ayrılmayalım diye nasihat ettim” (OR III); *bilge tonyukuk boyla bağa tarkan birle ilteriş kağan bol-u-yın biriye tabğacığ öñre kıtanıg yırya oğuzuğ üküş ök ölürti* “İltiriş kağan olunca, Bilge Tonyukuk Boyla Bağa Tarkan ile beraber güneyde Çin’i, doğuda Kıtay’ı, Kuzeyde Oğuz’u pek çok

¹ Bkz. N. Poppe, *Grammar of Written Mongolian*, Wiesbaden 1954, s. 96.

² Buna paralel *ti-y-ü* şekli de vardır.

öldürdü” (T I W 6-7); *udçı yme iy-in* kirdi “çoban onu takiben içeri girdi” (Hts. 164-r 25)³, Olumsuz şekli ile : *Türk bodın kañıñ bulmayın tabğaçta adrıldı* “Türk halkı kağanını bulamayarak Tabğaçtan ayrıldı” (TT W2) v.b.⁴

Ettuhfetü’z-zekiyye’de *at mineyip* “ata binerek” şekli yanında buna paralel bir şekil olarak *at min-e-y-in* şekli de verilmiştir. (113-76b). Bu durum ve eserde yapılan açıklama *-°n* ekinin *-°p*’ye denk hal zarfları yaptığını gösteriyor. A. von Gabain, *Codex Cumanicus*’taki *-mayın/-meyin* olumsuz zarf-fiil şeklinde de aynı *-°n* ekini görmektedir : *ermey-in Saa bardım; ferışteler saa yet-me-y-in tañlarlar* “melekler sana vasil olamadan hayretlerini ifade ederler” (*PhTF.*, 66, § 3223). Bu ekin bugün Kırım Türkçesinde işlekliliğini hâlâ devam ettirdiği görülüyor : *türkü sewley-in* “türkü söyleyerek”, *gecik-me-y-in* “gecikmeden” (*PhTF.*, 278, § 322); *de-y-in* “diyerek” (*PhTF.*, 386, § 3223). Aynı durum Karaç., Balk. lehçeleri ile Yeni Uygurcada da göze çarpar (*PhTF.*, 358, 556). Hattâ, *de-* fiilinden klişeleşmiş bir bağ olarak *-°n* ekine, *de-y-in*, *di-y-in* şekilleri ile Oğuz-Kıpçak grupuna giren lehçe ve ağızlarda pek sık rastlanır : Trkm. *Arzı Gamber de-y-in dünyada aksam* (Kemine, 90-6); *ā varmış camız nöldı deyin*, *ğartal-lar aç deyin yürēm acıdı kesdim ğartallara dağittım dimiş* “ağa camız ne oldu diye varmış, o da kartallar aç diye yüreğim acıdı da kestım kartallara dağittım demiş” (OAAD. 100-4; 139-14, 15)⁵, *doldırın deyin* “diye” emir vermişler⁶ v.b.

-°n, -y-°n ekindeki kalıplaşma :

2. *-°n* zarf-fiil eki, az sayıdaki bu canlı örnekler dışında yer yer canlılığını kaybederek kalıplaşmış örnekler de verir. Bunlar artık adî zarf veya edat halinde dönüşmüş olan kelimelerdir. Uyg., Karah., Harezmi Türkçelerindeki *adın* “başka” < **ad-ın* (Verbf. *-°n* 300/2; Alt. Gr. 294; Kaşg. *adır-* “ayırarak” ve *aduk* “tanınmayan, bilinmeyen”, *kat-ın* : *kat-a* “tekrar, def’a” : *kat-ın kat-ın bitig id-*; Uyg., Karah. *iy-in* “göre, takiben” < *iy-* “takip etmek”; Çağ., Özb., Karah., Kaz., Kumuk., v.b. *say-ın*, Başk. *hay-ın* “her” < *say-*; Oğuz Kağan Destanı’nda *çaşkar-un* < **taşık-ar-un* “hariç, taşra” (OK. 20-310); Kaz. *tağın* “dahi yine” (Wb. III, 798); Kum. *dağın* “dahi, yine, hattâ, şimdi” < *tağ-ın*; Çağ. *tegin* (Pdc. 217); Eski Anad. Trk. *deg-in* (TS. II-1038-1050), Kum. *deyin* (KW. 82), Anad. ağızl. *diyın* “...e kadar” (AİAD. 233) < *teg-in* < *teg-* “erişmek”; Oyr. *ert-en*, Koyb., Kırg., Başk.

³ Krş. *ol udçı yme iy-e bardı* (Hts. 104 r 22).

⁴ Bkz. A. von Gabain, *Altürkische Grammatik*, Wiesbaden 3. Auflage 1974, s. 124, § 234; T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington 1968, s. 183, 184, § 3 2824 *yın/yin*.

⁵ Bkz. Z. Korkmaz, *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, (2. Baskı) Ankara Üniv. DTCF. yay. 1969, s. 68, § 50.

⁶ N. Yüce, *Gerundien im Türkischen*, Mainz 1973, s. 43.

irt-en, çağ., Kaz. *ért-eñ*; Anad. ağzl. *öter-in* “ötrü, için, dolayı” DİAT. Kaç. 271) <*öt-er-* “geçirmek”⁷⁾, *sat-ın al-*, *yüzü koy-un yat-*, *yak-ın gel*⁸ v.b.

Türkçe'de edat türeten özel ekler bulunmadığı, zarf türetme ekleri de yetersiz olduğu için dil, aralarındaki görev ortaklığı dolayısıyla ve kalıplaşma yolu ile bu zarf-fiil ekinen yararlandığı gibi, isim soyundan kelimelere getirilen +°n vasıta hâli ekinin kalıplaşması suretiyle de bazı zarf türlerini oluşturmuştur : Uyg. *ayağ+ın tur-* “ayak üzeri durmak”; *bağr+ın yat-* “karın üzerine yatmak” (TT IV 4-6); Karah. *öç+ün* “öç olarak, inadına” (KB. 110-929); Karah., Çağ. *küç+ün*, Osm. Anad. ağzl. *güc+ün* “zorla, güçlülük”; Eski Anad. Trk. *oğrı+n*, *uğrun* “gizlice”; Uyg. *yadağ+ın*, Kaz. *yaya-un*, Çuv. *suran*, Osm. *yayan* “yaya”; Eski Anad. Trk. *diz+ın diz+ın* “diz-üstü” : *dizin dizin gelmek*; Karah. *kün+ın tün+ın* “gece gündüz”; Uyg. *terk+ın* “derhal”; *yıl+ın ay+ın* “yıllarca, aylarca” v.b.⁹

İşte, Türk dilindeki çeşitli zaman ve tarz zarfları ile edatların bir yandan böyle vasıta hali +°n ekiyle türetilirken bir yandan da -°n zarf-fiil ekiyle türetilmiş olması, daha doğrusu bu eklerin kalıplaşmasından ortaya çıkmış şekillerin bulunması, zamanla bu iki ekin birbirine karıştırılmasına yol açmıştır. Bu karıştırma yer yer +°n vasıta hali eki lehine işleyerek -°n zarf-fiil eklerinin de vasıta hali eki sayılmasına yol açmıştır. K. Grønbech'in *tağ-ın*, *dağ-ın*, *tig-in*”, *kadar*”, *deg-in*, *dey-in*, *tab-an*, *ert-en* (Sprachbau, §. 46, 47) gibi kelimeleri, bunların *sayı*, *sayu*, *takı*, *tağı*, *taba*, *erte* şekillerinin de bulunduğunu dikkate alarak, bir isimleşme merhalesinden geçtikten sonra yeniden +°n vasıta hali ekini almış şekiller olarak kabul etmesi, böyle bir yanlış değerlendirmenin sonucudur. Aynı şekilde N. Hacıeminoğlu da *Türk Dilinde Edatlar* adlı eserinde *teg-in* “. . .-e kadar”, *deg-in/dig-in*, *iy-in* gibi bazı şekilleri < *teg+ın*, *iy+ın* tarzında ayırarak bir vasıta hali ekine bağlamıştır.¹⁰ Bu konunun tartışmasına biraz sonra üzerinde duracağımız -*pan/-pen* eki ve türemeleri dolayısıyla girilecektir. Ancak, burada hemen belirtmek isteriz ki, meselâ *teg-* “erişmek, vâsıl olmak” fiilinden türemiş olan 1) *teg-i*, 2) *teg-in* gibi birbirine paralel fakat birbirinden farklı iki ayrı zarf-fiil teşkili birbirine karıştırılarak ve *teg-in*'e *teg-fiili* esas alınacak yerde *tegi* esas alındığı için böyle bir yanlışlığa düşülmüştür. Aynı durum Eski Türkçe'nin -*pan/-pen*, -*upan/-üpen* eki ile bunun genişletilmiş şekilleri olan Eski Türkçe -*p-an-ın/-p-en-in*, -*ıp-an-ın/-ıp-en-in*, -*up-an-ın/-üp-en-in*, Çağ. -*ban/-ben*, Kaşgarlı'da Suv. Oğuz., Kıpç. için verilen -*uban/-üben*, Eski Anad. Trk., Az., Trkm. -*uban/-üben*, -*uban-ı/-üben-i*, -*uban-ın/-üben-in* şekilleri için de söz konusudur.

⁷ Başka örnekler için bkz. Z. Korkmaz, not 5'te a.g.e., s. 69-70, § 51-52.

⁸ N. Yüce, a.g.e., §. 42, s. 182.

⁹ Başka örnekler için bkz. Z. Korkmaz, yuk. a.g.e., s. 18-29, §. 11-21.

¹⁰ Bkz. N. Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Edatlar*, İst. Üniv. Edebiyat Fak. yay., İstanbul 1971, s. 31, not I, s. 49.

3. -pan/-pen eki ve genişletilmiş türleri :

Eski Türkçe'nin Köktürk kolu ile *n* lehçesinde yaygın, *y* lehçesinde seyrek rastlanan -pan/-pen eki, bilindiği gibi -^op zarf-fiil ekinin -an/-en eki ile genişletilmiş bir türüdür : *bunça bodun kel-ipen sıgtamış yoğlamış* (BK. E 5); *sü sülep-en tört buluñdaki bodunıg kop almış kop baz kılmuş* (KT. E 2); *tabğaç atın tut-upan* "Çin ünvanını tutarak" (KT. E. 7)¹¹ vb.

Mani metinlerinde *kel-ip-en-in*, *tut-up-an-ın*, *kör-üp-en-in*¹² gibi ikinci defa genişletilmiş örnekler de yer almıştır. *Divanu Lûgat-it-Türk*'te *yay bar-uban* "bahar giderken" (Trc. I, 96), *borçın ked-iben* "ipek elbise giyerek" (Trc. III, 156-13), *öğren-iben/öğren-üben* (Trc. I, 428-10; 252-18) gibi şekilleri bulabiliyoruz. Çağ. *eyle-ben*, *taşla-ben*, *al-ıban*, *kit-iben*¹³; Eski Anad. Trk. *al-uban gitmege*; *şeyhüm añ-uban*; *ecel qarva-y-uban dutmuş yakasın*; *beşir dapa dön-übeni çağırur*; *doğan ol-uban-ın havāya ağar*; *hiç aldurmazam kork-uban in*; *kalk-uban-ı yigitlerim yirüñüzden örü turuñ*¹⁴; *uşan-uban* "ufanarak"¹⁵ gibi örnekler holdur. Ahmet Caferoğlu, Az. için *adlan-uban*, *eyle-y-üben*, *karçaş-u-ban*, *kalk-uban* gibi örnekler¹⁶ veriyor. Bu örnekler daha da artırılabilir.

— pan/-pen ekinin yapısı ve görevi :

4. Yukarıda belirttiğimiz +^on vasıta hali (instrumentalis) eki ile, -^on zarf-fiil eklerinin birbirine karıştırılma durumu -pan/-pen ekinin yapısı üzerindeki açıklamalarda da kendini göstermiş; kanaatımızca bu konudaki eski yanlış bir görüş bugüne kadar devam ettirilegelmiştir.

W. Bang ve C. Brockelmann, Eski Türkçe'deki -pan/-pen ekini -p zarf-fiil eki ile +an/+en vasıta hali ekinin kaynaşmasına bağlamışlardır.¹⁷ A. von Gabain (Alt. Gr. § 231), K. Menges (Chag. 79) M. Mansuroğlu (Fundam. I., 175) ve M. Ergin (Türk Dil Bilgisi § 592) bu ekin

¹¹ S.E. Malov, *Pamyatniki Drevnetyurskoy pis'mennosti*, Moskva 1951, s. 48; A. von Gabain, *Alt. Gr.* 121, §. 231; T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, s. 183, §. 3. 2823.

¹² Bkz. A. von Le Coq, *Türkische Manichaica aus Chotscho II*, s. 12; W. Bang, "Manichaische Hymnen" *Le Museon XXXVIII*, Louvain 1925, s. 20 ve bunlardan naklen Alt. Gr. s. 395, not 38; O. Sertkaya, "Bir Uygur Şiiri Hakkında Not'a Not" *TDED. XVIII*, İstanbul 1981,

s. 208 ve not 13.

¹³ Bkz. J. Eckmann, *Mirzā Mehdī's Darstellung der Tschagataischen Sprache*, *Bibl. Orientalis Hungarica V*, Budapest 1942-1947, s. 186. *Chagatay Manual*'de örnek verilmemiştir.

¹⁴ Bkz. s. Çağatay, "Eski Osmanlıcada Fiil Müştakları III : Gerundifler", *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*, Ankara 1978, 239.

¹⁵ Başka örnekler için bkz. F. Timurtaş, *Eski Türkiye Türkçesi*, İstanbul 1947, s. 140, s. 370.

¹⁶ "Azeri Türkçesinde -uban/-üben eki", *Jean Deny Armağanı*, TDK. Ankara 1958, s. 63-66.

¹⁷ Bkz. *Kosm. I.* Berlin 1917, s. 48.

-°p zarf-fiil ekinin genişletilmiş bir türü olduğunu bildirmişler; ancak, -an/-en ekinin nasıl bir ek olduğu konusunda görüş ileri sürmemişlerdir. T. Banguoğlu, *Süheyl ü Nevbahar*'daki genişletilmiş -ubanı, -uban-ıñ, -uban-ın şekilleri dolayısıyla ekin yapısına da işaret etmiştir (SN. §. 213). Banguoğlu'na göre -ubanın şekli esastır. Bu şekil eski -uban ekinin +°n vasıta hali eki ile genişletilmesinden oluşmuştur. Ek sonundaki nazal -n'nin düşmesiyle -ubanı ve 2. şh. iyelik veya ilgi hali eki -ñ ile karıştırılması yolu ile de -ubanıñ şekli türemiş olmalıdır. Nuri Yüce, *Gerundien im Türkischen* (Mainz 1973) adlı doktora tezinde bu konudaki denemelere işaret ettikten sonra, ekin yapısı bakımından, daha, doyurucu bir çözüme kavuşturulamamış olduğunu da belirtmiştir.¹⁸ S. Çağatay, *Türk Lehçeleri Üzerindeki Denemeler*¹⁹ adlı eserinin "Uygurcada ve Eski Osmanlıcada Instrumental -°n" ve "Eski Osmanlıcada Fiil Müstakları III : Gerundifler" adlı bölümlerinde, bu yazıların ilk yayınlarındaki görüşlerini tekrarlamıştır. S. Çağatay, -pan/-pen eki içindeki -an/-en unsurunda -p'ye oranla vasıta hali görevini veren bir anlam farkı sezilmediği için, aslında -an/-en unsurunun vasıta hali eki oluşunu bir soru işareti ile karşılayarak, bunun olsa olsa analogik bir enstrümental eki olabileceği ihtimali üzerinde durmuştur. C. Brockelmann'ın, -pan/-pen eki ile -ğan/-gen eki arasındaki karşılaştırmasını da yetersiz bularak, söz konusu ekin daha herhangi bir sağlam açıklamadan uzak olduğu görüşüne varmıştır²⁰.

Biz, vaktiyle ek yığılması ve kalıplaşması olaylarının meydana gelişi üzerinde dururken bu ekle ilgili *at min-e-yip*, *at min-e-y-in* "ata binerek", *teg-i*, *teg-in* gibi bazı örnekleri sıralayarak, dolayısıyla, -a/-e, -p (-ip/-ip, -up/-üp) ve -arak/-erek eklerine paralel bir -°n zarf-fiil ekinin de varlığına işaret etmiş ve çeşitli sebeplerle aynı görevdeki eklerin üst üste gelebileceğini ortaya koymağa çalışmıştık. Bu araştırmamız doğrudan doğruya -pan/-pen eki ve türemeleri ile ilgili değildi. Ancak, Türkçedeki ek yığılmaları dolayısıyla bu eki de sınırları içine alabildiği halde, -pan/-pen ekinin yapısı üzerindeki düzeltilmeğe muhtaç eski yanlış görüşler dikkatli bir incelemeden geçirilmeden zaman zaman, olduğu gibi tekrarlanagelmiştir. Bunun son örneği Ş. Tekin'in, *Maytrisimit*²¹ yayınında yer alıyor.

Ş. Tekin, bu eserinde, -pan ekinin bundan daha yaygın bir -p ekinden genişletilmiş olduğuna, görev bakımından -°p zarf-fiili ile -pan zarf-fiili arasında ilk bakışta göze çarpacak bir anlam ayrılığı bulunmamasına rağmen, ayrıntılı bir araştırmanın hiç olmazsa çok eskiden var olan bir anlam ayrı-

¹⁸ a.g.e. s. 27.

¹⁹ Ankara Üniv. DTCF. yay., Ankara 1978.

²⁰ a.g.e., s. 79, 239-240.

²¹ Ş. Tekin, *Uygurca Metinler II Maytrisimit : Burkanlıların Mehdisi Maitreya ile Buluşma, Uygurca İptidaî bir Dram* (Burkanlılığın Vaibhâşika tarikatına âit bir eserin Uygurcası), Atatürk Üniv. yay., Ankara 1976.

lığını ortaya koyabileceğine işaret ettikten ve *kel-ipen-in*, *tut-upan-in*, *al-kın-madı-n* gibi genişletilmiş olumsuz şekiller üzerinde durduktan sonra²², ekin yapısına geçmiştir.

Ş. Tekin'e göre, *kel-ipen-in*, *tutu-upan-in*, *in-ipen-in* v.b. şekillerdeki *-ın/-in* eki vasıta hali ekidir. Dolayısıyla bu zarf-fiil *kel-ipen-in* v.b. diye ayrılmalıdır. Dayandığı gerekçe *in-ipen-in* şeklinin "inmesi ile=inince", *kel-ipen-in* şeklinin "gelmesi ile=gelince" anlamlarını vermesi ve vasıta hali ekinin çoklukla zarf tümleci yapmış olması dolayısıyla (*yazın*, *kışın* gibi) zarf-fiiller ile kurmuş olduğu fonksiyon birliğidir. Sonunda bu anlam ve kullanış ortaklığı vasıta hali ekini zarf-fiillere yaklaştırmış ve *-pan-in*, *-matın* şekilleri doğmuştur²³. Bundan sonra Ş. Tekin, "Vasıta hali eki nereden geliyor? *ti-y-in* gibi zarf-fiillerden mi gerçekleştirilmiştir?" sorusunu ortaya atıyor. Ancak, kendisi bu konuda bir açıklamaya girişmeksizin A. von Gabain'in, *Die uigurische Übersetzung der Biographie Hüen-Tsang* (SBAW (1935)'daki "*-n* zarf-fiilleri *-n* vasıta hâlden çıkmıştır" şeklindeki küçük bir notuna (not 78) atıf yapmakla yetiniyor. Sonuç olarak Ş. Tekin, *-panın/-penin* ekindeki *-ın/-in*'in bir vasıta hali olduğu görüşü dışında, *yarlıka-zun-in*, *bir-zün-in* gibi emir şekilleri içindeki *-ın/-in* ekinin de vasıta hali olduğu görüşündedir.²⁴

Biz, gerektiğinde bir karşılaştırma olarak kullanılabilir *-zun/-zün* ekini bir yana bırakarak tekrar *-pan/-pen* ekine dönelim ve şu soruyu yöneltilim: *-pan/-pen* eki, *-°p* zarf-fiil eki ile *+n* vasıta hali ekinin kaynaşmasından mı? yoksa *-°p* zarf-fiil eki ile *-°n* zarf-fiil ekinin kaynaşmasından mı oluşmuştur? Bir ekin birbirinden farklı iki ayrı etimolojisi olamayacağına göre, acaba bunlardan hangisi tutarlı ve geçerli sayılmalıdır.

Bu konudaki açıklamalara girmeden önce hemen belirtmek isteriz ki, bir etimoloji denemesinin gerçeklik kazanabilmesi, her şeyden önce o denemede dayanılmış olan esasların Türkçe'nin bazı temel prensiplerine uygun düşmesine, yani o prensiplerle zıtlaşmamasına bağlıdır. Bu prensipleri, teklif edilen şekillerin Türkçe'nin fonolojik ve morfolojik yapısına uygunluk taşıması ve sentaksla da bağlantılı olarak semantik gelişmelere denk düşmesi gibi üç ana noktada toplayabiliriz. Konuyu böyle bir kritere vurarak değerlendirdiğimizde, *-pan/-pen* eki üzerindeki açıklamaların bu ana kriterlere ters düşüp düşmediğini de kontrol etmek zorundayız:

-°p ekinin genişletilmiş bir türü olan *-pan/-pen* ekindeki *-an/-en* parçasının bir vasıta hali eki olabilmesi için, öncelikle fiil soylu değil isim soylu

²² Ş. Tekin, yuk. a.g.e., s. 316, 23/13.

²³ a.g.e. s. 317.

²⁴ Bkz. Ş. Tekin, "R.R. Arat, Eski Türk Şiiri" (Tanıtma), Reşid Rahmeti Arat İçin, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay., Ankara 1966, s. 442; "Eski Türkçe, Türk Dünyası Elkitabı, TKAE yay. Ankara 1976, s. 169.

bir kelimeye eklenmesi gerekirdi. $-p$ bir fiil şekli olduğuna göre $-an/-en$ ekini bir vasıta hali eki olarak kabul, daha ilk fiskele devrilebilecek bir sakatlık taşımaktadır. $+°n$ vasıta hali eki ile $-°n$ zarf-fiil eki arasında bir menşe birliğine gidebilmek ise, öncelikle eldeki Türk dili metinlerinde böyle bir menşe birliğini ortaya koyacak gelişmelerin tesbitine bağlıdır. Bildiğimiz kadarı ile bu konuda şimdiye kadar bir ön çalışma bile yapılmamıştır.

Konuyu anlambilimi açısından değerlendirdiğimizde de, $-pan/-pen$ ekinde bir vasıta hali ekinin varlığını değil, aksine $-°p$ zarf-fiil ekindeki fonksiyonu tekrarlayan bir anlam yani te'kit olayının varlığını tesbit etmekteyiz. Bu ekin görevi üzerinde duran araştırmacıların hemen hepsi de bu noktada birleşmiş durumdadırlar. Görevinde $+°n$ vasıta hali ekinin getirilebileceği bir anlam inceliğini taşımayan bir ek için böyle bir ayırım yapmak, semantik ölçülere ters düşmektedir. Kaldı ki, Ş. Tekin, yalnızca *in-ipen-in*, *kel-ipen-in* şekilleri içindeki son $-in/-in$ eki üzerinde durmuş; ondan önceki $+an/+en$ unsurlarını açıklama gereğini bile duymamıştır. Oysa, $-in/-in$ eki için yapılan bir açıklamanın gerçeklik kazanabilmesi, asıl bu ekten önce yer alan $-an/-en$ ekindeki düğümün çözülebilmeye bağlıdır.

Bizce Ş. Tekin, *inip-en-in* şekline "inmesi ile= inince", *kel-ipen-in* şekline "gelmesi ile= gelince" anlamlarını vermek suretiyle yalnızca düşmüş; daha doğrusu kendi düşüncesindeki $+n$ vasıta hali eki tasavvuruna dayanan açıklamayı gerçekleştirebilmek için bir anlam zorlamasına baş vurmuş bulunuyor. Çünkü, *in-ipen-in*, *kel-ip-en-in* kelimelerinde bir isim+edat birliğinin cümledeki kullanış tarzından oluşmuş zaman zarfı değil, bir fiil şeklinden gelişmiş tarz zarfının anlamı hâkimdir. Onun için *in-ipen-in*'e "inmesi ile= inince" değil "inerek, inmek suretiyle" şeklinde bir zarf-fiil anlamı vermek zarureti vardır. Esasen söz konusu kelimelerin metindeki anlamları da böyledir (*bügü tñgrimiz tñgri yirinden inti... tñgri yirinden inipenin tğay tñgrig kelürti... v.b.*). Böyle bir açıklamaya vesile olan *Maytri simit* metnindeki örnekler de aynı şekilde tarz zarfı görevindedir: *bilge teñgri teñgrisi burkan (ka) bardılar. ol iş(i)... lerniñg köngüllerdeki s(aķ-ınç)ların uķupanın toyunlarağ okıpanın inçe tip yarlıkadı* (23-13).

$-pan/-pen$ ekinin $-°p$ zarf-fiil eki ile $-an/-en$ şeklindeki ikinci bir zarf-fiil ekinin kaynaşmasından oluştuğu görüşüne gelince: Biz bu görüşteyiz. $-pan/-pen$ eki içindeki $-an/-en$ unsurunun $-°p$ 'ye oranla taşıdığı anlamı güçlendirme (te'kit) şeklindeki görev inceliği ile, dildeki, böyle bir görevi oluşturan kullanılışla ilgili gelişmeler ve bazı tarihî devir gramerlerindeki açıklamalar, bize bu görüşü benimsetmiş bulunuyor.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, $-pan/-pen$ eki kuvvetlendirilmiş bir zarf-fiil eki durumundadır. Dolayısıyla $-pan/-pen$ içindeki $-an/-en$ ekinde bir kuvvetlendirme görevi yer almıştır. Hattâ bu ekin $-pan-ı/-pen-i$, $-pan-in/-pen-in$ şekillerindeki genişletilmiş türlerinde kuvvetlendirme görevi daha da yoğunlaşmıştır. Bu durum karşısında, şöyle bir soru ile karşılaş-

mamız mümkündür. Türkçe’de *-an/-en*, *-ı/-i* ve *-ın/-in* şekillerinde aslı görevleri “kuvvetlendirme” olan birer ek var mıdır? Yoksa, bu ekler başka kelime sınıflarına ait eklerdir de kullanılış şekillerinin verdiği imkânlar dolayısıyla mi sonradan (sekunder olarak) kuvvetlendirme (mübalâğa) görevi yüklenmişlerdir? Bu soruya sağlam bir cevap verebilmek için bu eklerin paralel başka kullanılışları olup olmadığını göz önünde bulundurmak gerekir. Gerçi, *-an/-en*, *-ı/-i* ve *-ın/-in* ekleri yer yer yalnız *-gil/-gil*, *-ğın/-gin* ve *-sun/-sün* gibi emir kipleri ile *-sañ/-señ* şart kipinden sonra da birer kuvvetlendirme görevi ile kullanılmış iseler de²⁵, bu şekillerin dikkatli bir incelemeden geçirilmesi, bunlardaki abartma veya güçlendirme görevinin aslı değil sekunder olduğunu ortaya koymaktadır. Demek oluyor ki, söz konusu ekler güçlendirme görevi yüklenmiş olmalarına rağmen aslında birer tekit eki degillerdir. Türkçe’de *-an/-en*, *-ı/-i*, *-ın/-in* şekillerinde müstakil birer kuvvetlendirme eki bulunmadığına göre, söz konusu eklerdeki bu kuvvetlendirme görevi hiç şüphe yok ki, Türkçe’nin, eklerin kullanılış şekilleri ile ilgili bir özelliğinin işletilmesinden yani bir *ek yığılması* olayından kaynaklanmıştır. *-pan/-pen* içindeki *-an/-en* eki de bir zarf-fiil ekidir. Yapısı bakımından da zarf-fiil kökenlidir. Türkçe’de bu görüşü destekleyen pek çok örnek vardır.

Ek yığılması olayları ve mübalâğa görevi :

5. Türkçe herhangi bir ekin mevcut anlamına güç kazandırmak veya onun artık aşınmaya yüz tutmuş olan anlamını yeniden tazelemek için bir “kuvvetlendirme” vasıtası olan ikiz kelimeler dışında, ek tekrarlarına da yer vermiş olan bir dildir : Uyg. *az/az+rak+ça+kıa* sü “pek az asker”, *ança+kıa+yme* “azıcık”, Koyb. *kız+ğına+ceh* “kızsağız”, Özb. *kiç+kine+gine kışlaklar* “küçük köyler”, Anad. ağızl. *éyi/éyi+ce/éyi+ce+ne*, *démin/démin+ce/démin+cecik*, *oğur+layın/oğur+layın+ca* “gizlice”, *uğrun/uğrun+ca* gibi sıfat ve zarflar ile *kadar/kadarınca* “kadar edatı”; *er/er+en/er+en/er+en+ler* “erkekler”, Yak. *er+et+ter* “erler”, *tüñür/tüñür+üt+ter* “dünürler”, *in+net+ter* “küçük kardeşler”, Oyr. *sler/sler+ler* “sizler”, Türkiye Türkçesi *talebe/talebeler*, *evrak*” varaklar”/evrak+lar, Özb. *ahbâr* “haberler”/ahbârât, *hayvanat/hayvanatlar* gibi çokluk şekilleri; *Kitabü’l-idrâk*’teki *kir+lik/kir+lik+çe* “yastık örtüsü”, Anad. ağızl. *bayram+lık/bayram+ca+lık* “bayramlık”, *gurtum+ca+lık* “şükür edası için kesilen kurban”; Çağ. *ikev < ikegü/ikev+len* “ikisi bir arada” *üçev/üçev+len* “üçü bir arada”; sağ., koyb. Kaç. Belt. *ikkölen* ve *iköleñ*; Doğu Türkçesi *bar-ğınça/bar-ğınça-ğa tegi* “varıncaya kadar”, Osm. *kim+i/kimii+si*; Özb. *bütün+si < bütün+i+si*; Eski Anad. Trk. *ben-ven/ben-ven-in*, *şād olmaz-van-in*;

²⁵ Örnek ve açıklamalar için bkz. ve krş. O. Sertkaya, “Bir Uygur Şiiri Hakkında Not’a Not”, TDED. XIII, s. 208, not 14’te çıkacağı bildirilen “-an/en,-ı/i Ekleri” adlı yazı.

Trkm., Kıpç. *min-e/min-e-yip*, *min-e-y-in* “binerek” gibi şekiller bu durumun tipik örnekleridir.²⁶

Bunun gibi *-pan/-pen* eki de *-°p* zarf-fiil ekindeki görevin *-an/-en* eki ile bir daha tekrarlanmasından başka bir şey değildir. Çünkü, yukarıda da belirttiğimiz gibi, bu ekin üzerinde durmuş olan bütün araştırmacıların da belirttikleri üzere, *-°p*'de hem *atıf* yani *bağlama* hem de iki işi arka arkaya tekrarlama görevi bulunduğu halde *-pan/-pen* ekinde daha ağırlıklı bir tekrarlama ve *kuvvetlendirilmiş bir zarf* anlamı ağır basmaktadır. Eski Anadolu metinlerindeki *-uban/-üben* şekilleri bunun açık bir delilidir. Bizim, ekin şekil ve görevinden yararlanarak ortaya koyduğumuz bu gerçeği Abu Hayyan, *Kitabü'l-idrâk li-lisâni'l-etrâk* adlı eserinin gramer bölümünde esasen her hangi bir şüpheye meydan bırakmayacak şekilde bir açıklığa da kavuşturmuştur.

Abu Hayyan'ın “Hal ayrımı” yani “zarf” bölümünde verdiği bilgi ve yaptığı açıklama şöyledir: “Halin alâmeti vav yahut eliften ibaret olup fiilin nihayetine ilâve edilir: *yüri kel-ü* ‘gelerek yürü’ ve *yüri sar-a kül-e keldi* gibi”. Bundan sonra *kel-ip*, *ağla-p*, *sözle-p*, *sözle-y-üp* gibi *-p = b* ile yapılan örnekleri sıraladıktan sonra şu açıklamaya geçiyor: “Halin âhîrine ilâve edilen bu *-b (=p)* harfine bazan sakın *-n* ilhak edilir. O zaman *-b* harfi fethalı olur. Meselâ *külüben*, *kiriben* gibi. Bu *-n* harfi halde mübalâğa manasını ifade eder. Bunu ilâve etmekle hal kelimesi tekrar edilmiş gibi olur. Meselâ *külüben* yerine *külü külü* gibi tekrar edilmek suretiyle de hali te'kit etmek câizdir.”²⁷

Bu açıklama gösteriyor ki, bir zarf-fiil ekindeki kuvvetlendirme görevi, ya o zarf-fiil şeklindeki kelimenin iki defa tekrarı yahut da aynı görevdeki iki ekin üst üste getirilmesi ile karşılanmaktadır. Eski Türkçedeki *-pan/-pen*, Eski Anad. Türkçesindeki *-uban/-üben* eklerinin sonradan Oğuz-Türkmen lehçelerinde yerlerini *-arak/-erek* ekine terketmiş olması da bunların mübalağa anlamı taşıdıklarının bir başka delilidir.

-uban/-üben ekini daha da kuvvetlendirmek ihtiyacı duyulunca, bu ek *-ı/-i* veya *-ın/-in* zarf-fiil ekleri ile *-uban-ı/-üben-i*, *-uban-ın/-üben-in* şekillerinde birer kere daha genişletilerek yeni bir ek yığılması da oluşturulmuştur.

Yalnız, konuyu tamamlayabilmek için burada son olarak bir de *-°n* zarf-fiil ekinin neden *-pan/-pen* içinde *-an/-en* ve *-uban-ın/-üben-in* içinde *-ın/-in* şeklinde olduğuna yani bağlantı ünlüleri arasında genişlik darlık ayrılığının mümkün olup olmayacağına işaret edelim :

²⁶ Örnekler hakkında geniş bilgi ve yerleri için bkz. Z. Korkmaz, “Türkçede Ek Yığılması Olaylarının Meydana Gelişi Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı* 1960, s. 174-179.

²⁷ Bkz. *Kütübü'l-idrâk li-lisâni'l-etrâk* (A. Caferoğlu yay.), İstanbul 1931, s. 167. Ayrıca, §. 143, s. 25 ve s. 169.

Türkçe'de ister kök ünlülerinde ister ek ve bağlantı ünlülerinde olsun birer lehçe veya yazı dili farklılaşması olarak bu türlü ayrılıklara her zaman rastlayabiliyoruz. Hattâ A. N. Kononov, VII-IX. *Yüzyıllar Runik Âbidelerindeki Türk Dili Grameri*²⁸ adlı eserinin giriş bölümünde (s. 37-38), bu geçişleri "a dili", "ı dili" şeklinde sistemleştirerek bir tabloya da bağlamıştır. Bu tablodan a/ı, e/i arasındaki geçişlerin isim ve fiil çekimi ekleri ile bir kısım türetme eklerinde yer aldığını görüyoruz. Bir iki örnek vermek gerekirse :

	a Dilinde		ı Dilinde
Ayrılma hâli	-dan/-den		-dın/-din
Yön göst. hâli	-ra/-re		-rı/-ri
İlgi hâli (Çuv.)	-an/-nan		-ıñ/-iñ, nuñ/-nin
Çokluk eki	-lar/-ler	(Kumandı)	-lır/-lir
Yükleme hâli	-ağ/-eg		-ığ/-ig
İyelik ekleri I. şh.	-am/-em		-ım/-im, um/-üm
2. şh.	-añ/-eñ		-ıñ/iñ, -uñ/-üñ
	(kol-am, kol-añ)		(kol-um, kol-uñ) (el)
(Yak.) 3. şh.	-a, -ta		-ı/-sı
	(at+a, ağa+ta)		(at+ı, ata+sı)
Fiil Çekimlerinde :			
Geçmiş Zaman, Az.	al-mış-am	Türkiye Türk.	al-mış-ım
	ET. bar-dam		var-dım
	bar-tamaz/bar-damaz		bar-dımız
Geniş zaman, Az.	al-ır-am	Türkiye Türk.	al-ır-ım
Topluluk eki	+la(ğ)/le(g)		+lı(ğ)/+li(g)
	körk+le (güzel)		körk+lüg
Fiil türetme eki	+la-/+le-		+lı-/+li-
	tumla- (soğumak)		tumlı-
Yokluk eki	+sar/+ser (Çuv.)	Türkiye Türk.	+sız/+siz v.b.

²⁸ *Grammatika yazıka Tyurskih Runičeskih pamyatnikov VII-IX vv.* Leningrad 1980.

KISALTMALAR

- AIAD.** : A. Caferoğlu, *Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler*, İstanbul 1951.
Alt. Gr. : A. von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Wiesbaden 1974 (3. baskı).
Chag. : K.H. Menges, *Das Čagataische in der persischen Darstellung von Mîrzâ Mahdi Xân*, Wiesbaden, 1957.
DIAT : A. Caferoğlu, *Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, İstanbul TDK. 1942.
PhTF. : Philologiae Turcicae Fundementa I, Wiesbaden GBMH 1959.
Hts. : A. von Gabain, *Briefe der uigurischen Hüen-Tsang Biographie*, SBAW. 1938.
KB. : R. Rahmetî Arat, *Kutadgu Bilig*, İstanbul TDK. 1947.
Kemine : Ahundof Gürgenli, *Kemine* (ölümüne yüz yıl dolmağı münasebeti bilen), Aşgabat, Döwletneşr 1940.
Kosm. : W. Bang, *Vom Köktürkischen zum Osmanischen*, I-IV, ABAW 1917-1921.
KW. : K. Grønbech, *Komanisches Wörterbuch*, Kopenhagen 1942.
OAAD. : A. Caferoğlu, *Orta Anadolu Ağızlarından Derlemeler*, İst. Univ. Edeb. Fak. yay. 1948.
OKD. : W. Bang-R.R. Arat, *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul 1936.
PAC. : A. Pavet de Courteille, *Dictionnaire Turc-Oriental*, Paris 1870.
SN. : F. Banguoğlu, *Altosmanische Sprachstudien zu Süheyl ü Nebbahar*, Breslau 1938.
Sprachb. : K. Grønbech, *Der Türkische Sprachbau*, Kopenhagen 1936.
TS. : *Tarama Sözlüğü* I-VIII, TDK. Ankara 1963-1977.
Verbf. : J. Benzing, *Über die Verbformen im Türkmenischen*, Berlin 1939.
WB. : W. Radloff, *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte I-IV*, St. Petersburg 1893-1911.